

Թերի եւ կնիքների վկայութեամբ, որոնց մէջ եղիւ է եւ Ղազար ոչ միայն նման են, այլ եւ նոյն, այնպիսի մի գործունէութիւն, որը սահմանափակուել է կովկասեան լեռնաշղթայի, կասպից ծովի, Տիգրէսի եւ Եւֆրատի Հայաստանի հետուոր սահմաններով: Այս ընդարձակ գործունէութեան ընթացքում Վասակ չկարողացաւ յաղթել միայն երկու գէպքում իւր թշնամիներին, նախ՝ ընդգիծադրող ձախառամարտը, որ տեղի ունեցաւ 451 թուին Աւարդյում, հետագայեւ գործում, եւ երկրորդ Բալեւթի եւ Ղենոդի գրաւոր մասնութիւնը Վասակի գործունէութեան իսկական սղու մասին: Ուրիշ ոչ մի գէպքում նա չէ ծնունդ իւր թշնամիներին, թեպէտ վերջիններս ածրին աչքում մեծ հեղինակութիւն ունեցող եպիսկոպոսներն էին, այլ եւ Վասակի անձնական թշնամի նախարարները, (Ղազ. 192—193), սակայն ոչ միւրեանդ տարիք եւ ոչ անձնական թշնամիները Համարակուեցին քաջարձակագէտ Վասակի գէճ իրենց ոյժը ընդ տայ, մինչեւ՝ բոլորովին այլ գրգռուից առաջացաւ 451 թուի ճակատամարտը: Այս բոլորը երեւում է Եղիշէի եւ Ղազարի երկրորդ գրաւոր համեմատութեամբ ուսումնասիրողին, եւ այն բոլորը ինչ որ Եղիշէն յիշում է իբրեւ պատմական իրողութիւն, գրեթէ՝ ամբողջապէս կապանելի են հանդիսանում՝ նախ Եղիշէի հակառակ թիւններով, եւ երկրորդ Ղազարի նրանց մասին լռակցութիւն պահպանելով: Այսպէս Ղազարի մէջ ակնարկ անգամ չկայ՝ թէ Վասակ ձերբակալուել է, թէ նա Սիւնիք է ապստամբուել եւ Վարդան արշաւանք է յարուցել Սիւնեաց երկրի վրայ եւ բերելը ուերեւ է Ղազար չէ յիշում նաեւ՝ թէ զորքի թիւը 66,000 էր ճակատամարտին, նա չէ տալիս պատեւրաբար նախարարների ցանկը, այլ յիշում է նախապաշտաններին միայն, թագաւորանիւն տեղերը եւ բոլոր աշխարհի հապանդութիւնը Վարդանին չէ յատկացնում, մեծամեծ ու փոքրաւոր առաւելութիւններ չէ շուայում: Այդ բոլորի հակառակ՝ նա մարգրական իւր իսկական իրաւունքով է նկարագրում թէ գեապանութեան, թէ զաշտագրութեան եւ թէ ապատմութեան հարցերում. եւ այդ անաչառ, սառնարիւն վերաբերմունքից է, որ Ղազարի մէջ երեւան չեն գալիս այն հակառակութիւնները, որոնք Եղիշէի մէջ են պատահում՝ այնպէս յամախախտ:

ԳՐԻԳ. ՏԵՐ-ՊՕԳՂՈՍԴԵՍ

(Միացել են էւ ակէս:)

1 Միջնակ Նաբաղեանի Ղազարի անաչառութեան մասին, մասնաւոր այդ Եղիշէի համեմատութեամբ, այսպէս է գրում. «Հայոց մէջ եղիւ են հեղինակներ որ փարպեցի ասել են Եղիշէի յետոյ, եթէ որպէս պատմագիր, Եղիշէի երկերը պիտի համարուի փարպեցի, այդ մեղք էնք ընդունում, պատճառ՝ միմիայն զայն կոչ, որ կարող է աղբաւապիս Մովսէս Եղիշէի հետեւին, եւ այդ կարող է իր փոքրիկ այս բաների մասին, երբ Վասակը անդիւր Հրատարակներ փարպեցի. Հայոց պատմութեան թարգմանութիւնը. («Ղազար Գրգռ. գրք թու. ղէժը» Մ. Նաբաղեան.

Փ. ԲԱՐՁՐԱԳԵՐՈՒ ՄԱՐԿԻ

Առ Տէր խմբագիր «Հանդէս ամսօրեայ» պարբերական թիւի:

Տէր խմբագիր.

Վիտէր, Տէր, թէ այս օրերս կը յուզուի կարեւոր խնդիր մը որ ունի ի մօտոյ մեծ աղերս մեր ազգային պատմութեան: Գիտէք, եւ արդէն ձեր պատմական եւ անաչառ թերթին մէջ հրատարակած են յօդուածներ, ըսել կ'ուզենք այն յօդուածներն որ հրատարակեցան ձեր «Ամսօրէին» այս (1896) տարւոյ փետր., Մարտ եւ Ապրիլ թերթերուն մէջ Մալխասեանց անուն Ռուսիացի հայ գիտնիչ և կողմնէ:

Որովհետեւ խօսքը Ռուսագիտի վրայ է, պատշաճ կը համարինք զնել նախ մեր վերջին տետրութիւնն այս գործին վրայ: Ռուսի կ'ընենք. Ռուսագիտ պատմութեան սկիզբը, ինչպէս յայտնի է ըստ մեզ, թարգմանէն գրուած, գործին մարմինը գրուած անկան, ըստ միմի մաս մը կայ զոր գրողն, թարգմանիչն շատ մեզ, կը կոչէ «Խոստարանութիւն նախագիտութիւն», որ թուի նշանակել յառաջաբան, մուտ, (ներածութիւն):

Ըսինք թարգմանէն, քանիք մեր համազօրեմ, ոչ վայրագար՝ այլ պատճառներով, որոց գլխաւորն է աւանդութիւնն հին եւ գրեթէ ժամանակակից (անդոսին ի փարպեցուն 480), այն է՝ թէ այն գիրքն է թարգմանութիւն ի յունէ՝, թեպէտ չենք կրնար առ այս յայտնի նշաններ ցուցնել գիրքն կամ լեզուէն: Ե. դաւրո գրուածներ՝ որ բուն թարգմանեաց գրել են, ինչպէս հին եւ նոր պատկարանք, Ռուսերու մեկնութիւնը Մասթէի, Պոլոսի թիւթե. բուն, Նապեայ, Բորիկովնն ևս, եւսեայ եւ այլք, թեպէտ գիտնք թէ յունարէն թարգմանութիւն են, գրեթէ ընտա չեն տար յունարէնի,

գեան հրատարակող Մ. Տէր-Գրգռեան. Պետերբուրգ 1868, ծածկութիւն՝ 9, էջ 37): Գր. խալիսեան Երբի փողոցում բանաւորի այս գրքին ի կիսարեւի, երբ ընդհանուր կերպով ասանք անուն միւրեւն է — «Ուսման քանակից» միտ եղաւք քանի մի մասնաճառ, նուրիսն պատմութեան Ղազարայ (գործին վարդանաց պատմութեան է բուն), համարեցան ըստ լինել իրենցին պատմագիր եւ ընդ Եղիշէի եւս հաւասար գրածին: Ինչն ի մտ Սիւնիքի գրգռաւ համարող էս գրքն, («Ղազար Գրգռ. եւ գրքն Նորին, Գր. խալիսեան Մասթէի 1868 էջ 74—5):

Ի ինչ է յիշել, որ նոյն աշխատութեան մէջ Պր. խալիսեան մի շարք հարցերի մասին կարծիքներ ունի իրենու ընդարար յայտնած, որոնք ասկայն նրա սեփականք չեն, այլ Եւրի եւ Մ. Նաբաղեանի 1853 թուից սկսած յայտնել էին եւ իրար մէջ վիճաբանութեան շիւթ էին զարգրել: Մենք հարկ եղած զեպքում միայն պէտք է մանրամասնորեն պարզենք եւ ասանք, ըստ որում Պր. խալիսեանի՝ այդ գրքի երկրորդ էջի ծանոթութեան մէջ յիշատակեց գրքիցինքն եւ նոյն գրքի առաջին գլխի համեմատութիւնը թարգմանիչը եւ կարող են անձնագրող կերպով նկատել մեր ասանքները:

1 Փարպ. Ե, 11, 14, տպ. Ղենեան. 1878:

կամ ինչպէս կ'ըսուի, հելլենաբանութեաննշան, Աստուծոյ եւ Բուզանդ, որոյ հայերէնն յայտնի չէ թէ թարգմանութիւնն է թէ բնագիր. մանաւանդ թէ գրութեան ոճին նայելով կը թուի բնագիր քան թէ թարգմանութիւն:

Արդ, խոստաբանութեան կամ յառաջաբանին մէջ թարգմանիչը կը թուի թէ ուզած է տալ իւր կողմանէ համառօտ տեղեկութիւն գործին վրայ իրեւ գիրք, ուստի կը դնէ գրքին բովանդակութիւնը կարճաւոր, եւ իւր աշխատութիւնը, «Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանց, ժամանակագիր կանոնք մատենից, եւ առ նմին դպրութիւնք երեք (?), այսինքն են սոքա շորս մատենանք, եւ շորեքին միոյ իրաց յիշատակարանք են, յիշողացիք պատմութեանց ազգացն հայաստան աշխարհին որդւոց Թորգոմայ, կարգ անցեոց իրաց, գործք եւ վարք մինչեւ ցիւրաքանչիւր եւս յաշխարհէս քահանայապետաց սրբոց արանց Արարածոյ, եւ թագաւորաց տերանց աշխարհաց արշակունեաց, եւ զօրավարաց՝ արանց անուանեաց, քաջ նախարարաց, եւ խաղաղութեան եւ պատերազմի եւ շինութեան եւ աւերածոյ եւ արդարութեան եւ անօրէնութեան եւ աստուածպաշտօնի եւ ամբարշտութեան, ժամանակագիր արարեալ ի թագաւորութենէն խոսրովու որդւոյ Տրդատայ մինչեւ ի (մեւս) վերջին ժամանակն վատթարելոյ թագաւորացն Հայոց, եւ ի քահանայապետութենէն վերջնայ որդւոյ Գրիգորի անապնջ քահանայապետի մինչեւ ցայնսիկ ի վերջինն որք կային գլխաւորք եպիսկոպոսք Հայոց», Այս մասը Բուզանդայ պատմութեան նիւթոյն բովանդակութիւնն է: «Գի ըստ միոյն կարգօք, թեոքք եւ համարք կանոնեալ գրողմեալ նկարեցի իւրաքանչիւր գլխովք. եւ շորս խոստմունս շորից շորեցունց դպրութեանցս յիւրաքանչիւր իւր գլուխ պատուաստեցի մինչեւ ի կատարած սորին», Այս մասով խոստաբանութեան հեղինակն կը ցուցնէ իւր աշխատութիւնը գրքին վրայ: խոստաբանութիւնն է արդարեւ մոլթ գրուած, բայց կը թուի նշանակել զայն զոր ըմբք:

Բուզանդ իւր առաջին գիրքը կոչելով եւրօրոյ Գրգորիէն՝ հասցընել կու տայ թէ կը դնէ իւր պատմութեանն զատ ուրիշ երկու պատմութիւն, ինչպէս կը տեսնուի նաեւ ընդ աղօստ իւր առաջին դպրութեան Ա. եւ Բ. գլուխներէն. մանաւանդ Ա. գլխէն, ուր կը մեկնուի նաեւ թէ ինչ էին այն երկու պատմութիւնք, հնագոյնք քան զիւրն: Բայց ի՞նչ կ'իմանայ արդեօք Բու-

զանդ առաջին եւ երկրորդ պատմութեամբ: Առաջին պատմութեամբ կը թուի իմանալ աստուածաշունչ գիրքը. երկրորդով՝ զպատմութիւն դարձին Հայոց ի ձեռն Թագրէի եւ Լուսաւորչին: Հայոց դարձին պատմութեամբ Բուզանդ չ'իմանար զՎագաթանգեղոս որ չէար Բուզանդի ժամանակները, եւ է իմբարկուած թարգմանաց մէկն, հայերէն, Ե. դարուն. այլ շատ հաւանական է թէ կ'իմանայ Հայոց դարձի պատմութիւն մը որ կար յունարէն Բուզանդի ժամանակ եւ մեղն չէ հասած: Իսկ երրորդ պատմութեամբ յայտնի է թէ կ'իմանայ իւր պատմութիւնը, որոյ նիւթը ցուցուած է խոստաբանութեան մէջ, ինչպէս վերը գրինք:

Պէտք է գիտնալ որ Բուզանդ, որովհետեւ չէ այնպէս քաջ պատմագիր, ինչպէս Մտրաքոն, Յակոբոս, Գիւն Կասիւս, Ամիանոս եւ սոցին նման յոյն եւ լատին պատմիչք, չունի կատարեալ պատմական կարգ, այլ կը բերէ շատ բան խառնխուռն, միեւնոյն պատմութիւնը կը կրկնէ, երբեմն տարբեր կամ ձոր պարագաներով:

Սա եւս կ'իմացնենք որ, ըստ մեզ, Բուզանդայ Զ. դպրութեան առաջին գլխով (բայց ի վերջին համարէն) կը վերջնայ բուն Բուզանդ. մնացեալ հնագիտական գլուխք (Բ.—ԺԶ.) են յայլմէ, ոչ ի յետոյ՝ այլ հաւանականապէս նոյն անձնէ, թերեւ թարգմանչէն. ինչպէս յայտնի է լեզուէն:

Նկատել, հայերէնը, Բուզանդայ՝ է արդարեւ գեղեցիկ, հարուստ, զարմանալի, ունի հին այբարաւանս լեզուին բուն տիպարն, ինչպէս յայտնի է ճիշդ նմանութենէն զոր ունի հին հայ վիպասան երգոց հատակտորներուն լեզուին հետ առ խորինացւոյն եւ այլուր, բայց այս հնութեան պատճառաւ է խաղի, ոչ ըստ արդի մատենագրական կիրթ ոճոյ, ըստ իմիջ նման հին յոյն մատենագրաց գրութեան օրինակին. միով բանիւ հին հայազատ հայերէն: Արդարեւ եթէ ունինք հայ ազգին հնութեան պատմական մնացորդ մը, է ստուգիւ վիպասան երգութուն (թերեւս բայց ի Հեթանոս) հայերէնին հետ՝ Բուզանդարանին հայերէնը:

Թարգմանին այնպէս կ'երեւցնէ թէ գործն է միայն, մէկ գրէ, ինք ամենին բան աւելցուած չէ. բայց մեկը որ տեսնէք յայտնի, որ բնագիրն մէջ տեղ տեղ, ոչ շատ երկայն, յաւելուածներ մուծած է, նիւթին յարմար, իւր ժամանակ գտնուած հայերէն գրուածներէ, որ ընդհանրապէս թարգմանութիւն են, ինչպէս Եւսեբիայ եկեղեցական պատմութիւնը:

Հոս փուլները խոտովմանը մեր մէջ տեսլը։ Բուզանդայ Զ. դպրութեան ցանկին վերջը կայ, առանց կապակցութեան ցանկին նախընթաց մասին հետ՝ սա յաւելուածը. «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց յայտագր իմ տեղեկութեան որ միանգամ զմատենան ընթերցողը՝ տունը տանն ճամարական թուօք։» Զանկին այս յաւելուածը, թէպէտ յայտնապէս օտարոտի, իսբաւ է շատերը՝ կարծել թէ Բուզանդ Զ. դպրութեան վերջը տուած էր իւր վրայ տեղեկութիւն տասը տուն հաւաքած խառն, այսինքն չափով (ոտա-նաւոր)։ Հաստերն, ինչպէս նաեւ մեքը, չգտնելով այնպիսի տեղեկութիւն Զ. դպրութեան վերջը, կարծեցինք կատարուած զայն՝ այն դպրութեան Ե. եւ Զ. գլոխներով, յորս կայ յիշատակութիւն ինչ զԲուզանդայ։ Այսպէս կարծած են նաեւ այլք։ Բայց Ստրաբոն ակնարկուած տեղեկութիւնն այն գլոխներով չէ, այլ կամ տրուած է ընտա այնպիսի տեղեկութիւն, եւ կամ յետոյ ի բաց թողուած է օրինակողներէ, վերնագիրը միայն մնացած է ցանկին մէջ մոտացմամբ, «Ստորոտ» եւ այլն։

Սա եւս գիտելու արժանի է որ Բուզանդայ Զ. դպրութիւնը, բաց առաջին գլխէն, չէ Բուզանդայ, ինչպէս արդէն ըսինք։

Բուզանդայ չէ նաեւ, այլ թերեւ թարգմանչէն, այն Նաւուցումը որ կայ Գ. դպրութեան վերջը ուրոյն, նօտարգիր տպուած. Արաբ-բեցաւ իբրորդ Դորտի, իսկ Ե. դպրութեանց Դորտի-Նի-Նի. (Գ. դպրութեան գլոխները կ'ակնարկէ.) Ժամանակօքի խնդր Ժամանակ Բիւզանդայ Ժամանակօքի մէջ զԴորտի, որ էր Ժամանակօքի Զուռայ։ Բայց որմէ եւ է այս ծանուցումը, է հին եւ բաւական վկայութիւն՝ Բուզանդայ լինելուն յոյն։

Գանք այժմ մեր նպատակին։ Որ եւ իցէ նիւթոյ վրայ ազատ գրել առանց կանխակալ կարծեաց՝ ոչ միայն ներքին է, այլ եւ օրերին մեր դարուն. ուստի եւ Մալխասեանցի յօդուածներուն մէջ տեսնել ազատ դիտողութիւններ մեր Բուզանդայ պատմարութեան վրայ, ըստ մեզ չէ ամենեւին զարմանալի, եւ ոչ Մալխասեանց է բնաւ մեղադրել որ այնպէս ազատ կը խօսի։ Դիտելը թէ Բուզանդայ պատմութեան, կամ Բուզանդարան կոչուած մատենին, ազգին մէջ երեւումս գրեթէ սկիզբէն (Փարս. յամեն 480) այնպէս դիտուած է՝ որ այն մատենին բուն եւ առաջին հեղինակն էր Փաստոս Բուզանդ անուն յոյն եկեղեցական մը, թերակալ (պաշտօնայ.) Մեծին Ներսեսի, Գ. դարուն իբր կիսուն, եւ

գրեց այն պատմութիւնն յունարէն, որ յետոյ յետ գիտի գրոյն, Ե. դարուն գրեթէ կիսուն, թարգմանչաց մէկէն, ինչպէս յայտնի է լեզուէն, թարգմանուեցաւ հայերէն։ Մալխասեանց այս աւանդութեան հակառակ կը ընայ ցուցնել, թէ Փաստոս Բուզանդ՝ իրբեւ հեղինակ Բուզանդարանին է կիզէ անոն, բուն հեղինակն այն մատենին է հայ ոմն որ Ե. դարուն կիսուն գրեց զայն հայերէն իրբեւ վէպ (բոմ), առնով այլեւայլ հայերէն աղբիւրներէ, դորօրեանս հին հայ վէպերէ եւն։ Մալխասեանցի այս նոր տեսութեան, այսինքն Բուզանդայ պատմութեան լինելուն վէպ, կ'ուզէինք եւ կը վայելք պատահական տալ երկար եւ մանր. բայց մեր տկարութեան պատճառաւ չուզելով վէճի բռնուիլ, քանի մը դիտողութիւն միայն կ'ընենք համառօտիւ. մանաւանդ որ եւ ոչ հարկ կայ այն տեսութեան գէժ երկայն հերքումնրու։ Բնդհանրապէս կ'ըսենք՝ թէ Բուզանդ ոչ թէ վէպ, առասպել (մառ) է, այլ ճշմարիտ պատմութիւն, մեր ազգային պատմութեան աղբիւրներէն միւն, նա թերեւս պատուականագիրը։ Այս եղած է այսօր հայ գիտնոց կարծիքը։

Բայց Մալխասեանց կը ցուցնէ Բուզանդայ մէջ ոչ սակաւ պատմական եւ մանաւանդ ժամանակագրական անտեղութիւններ, որոց համար կ'ընէ զԲուզանդ այլանդակ, անհեղեղ, եւ պատմութիւնը ծայրէ ի ծայր վէպ, առասպել։ Այն անտեղութիւններն յիշենք զոմանս, առանձինն եւ առաւելապէս ժամանակագրականները, եւ տեսնենք թէ արդարեւ այնպէս է։ Բայց ընենք նախ պատմագրական դիտողութիւն մը երեւելի գերմանացի հեղինակ մը. (Richard von Alm) «Պատմութեանց (ըսել կ'ուզէ պատմութեանց աղբիւրներու) մէջ երկու զիսաւոր կէտ կայ դիտելու. Դէպք եւ Պարագայք. (Thatsache und Umstände). Հատ անգամ, մանաւանդ հին ժամանակի պատմութեանց մէջ, այլեւայլ պատճառներով, կամաւ կամ սկամայ, պարագայք այնպէս ցուցուած են որ դէպքը (fall) կը վտանգեն (aufs Spiel setzen, compromettre). Ուստի ներքին է, մանաւանդ թէ շատ անգամ հարկ, պարագաներն այլազգ որոշել (anders bestellen, modifier), ուր կը տեսնուի թէ այսու կ'ազատի դէպքը՝ զոր գիտենք այլուստ թէ ճշմարիտ է։» (Ատուածաբանական նամակներն առ կրթեալ գերմանական ազգին. Լայպցիգ)։

Մենք այս կանոնին հետեւեցանք ի Պատմութեան դարձին Հայոց։ Դարձն Հայոց ի քրիստոնէութիւն է արդարեւ իւր, դէպք իւր եղած,

եւ ոչ վէպ: Բայց այս դէպքն ինչ նորանշան պարագաներով ցուցուած է (ապաքեն ի հարկէ՛ կամաք):

Թագաւորն Հայոց Տրդատ, թնշամի եւ հայածիք քրիստոնէութեան ըստ ոգւոյ հռոմայեցի հեթանոս կայսերաց, մանաւանդ Գիւղկիտիանոսի, իմանալով որ իւր սիրելի եւ հաւատարիմ ծառայն Գրիգոր եւ քրիստոնէայ, կը տանջէ զնա անհնարին կոտանօք եւ կու տայ ընկենուլ իւր վերայ մը լի սոսկալի օձերով եւ կարիճներով, ուր կը մնայ Գրիգոր կենդանի հնգիստասան ամ՝ հրաշիւք կերակրուելով պատասիկ մի հացիւ, զոր այրի կին մը երկնային սրգեցեցեալն կը բերէր օր ըստ օրէ: Այն միջոցն խումբ մը կուտային կու գան ի Հռոմէ ի Հայս՝ փախուցեալք ի բռնութենէ անառակ կայսեր մը, կը բնակին Հայոց մայրաքաղաքին Ասորապատու մօտ հնձանայարկի մը մէջ: Այս կուտանաց մէջ կար կայս աղիւնի մը գեղեցիկ յոյժ չուիփսիմ անուն, զորոյ պատկերը տեսնելով Տրդատ, բերել կու տայ կոյսը բռնի իւր պալատը, բայց կոյսը դէմ կը դնէ հակայ եւ անհնարին ուժեղ թագաւորին, մինչև զգետնել զնա երկիցս մերկ կողովուտ թագէն եւ ծիրանիներէն, եւ փախուցելու իւր զայ իւր ընկերներուն: Բայց թագաւորը զայտնայալով սաստիկ բարկութեամբ՝ կը սպաննէ անհնարին տանջանք զՀուիփսիմ եւ ընկերները, մանաւանդ անոր դայեակը Գայիանէ: Հուիփսիմի սիրովն յիմարեալ թագաւորը կ'ելլէ յորտ, բայց այսահարելով եւ փոխուելով ի կերպապատն խոզի՝ կը սխի թափառել լեւներու վրայ, անտառներու մէջ մերկ խալսառակ: Թագաւորին քոյրը խտրովորուիտ, պարկեշտ կուտան, երկնաւոր տեսլիամբ վերապէն հանել կու տայ զԳրիգոր, առոր ինքնին հրաշալի աղքեցութեամբ կու զայ խոլակերպն Տրդատ, կը բժշկուի ղքանելիքը, եւ ոչ միայն կ'ընդունի գրիստոնէութիւնն, այլ եւ կը դարձնէ զկուսպաշան Հայաստան: — Պատմութիւնն մը որ արդարեւ ըստ պարագային կրնայ նկատուիլ առասպել եւ բացէ ի բաց մերժելի, բայց եւ այնպէս՝ Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն՝ է պատմական: Ինչ ըրինք մենք այն վէպն ապատելու համար դէպքը, վերջիշեալ պատմագրական արունութենէն քաջալերեալ, ուղեցնիք պարագաները, եւ վէպն եղաւ բանաւոր պատմութիւն՝:

Մալխասանց որ կ'ուզէ առնուլ զԲուզանդ tel qu'il est, թերեւս համարի զմեզ այլապէս պատմութեանց, այլ չէ այնպէս:

Մալխասանց լսինք, կը ցուցնէ Բուզանդայ մէջ ոչ սակաւ պատմական եւ ժամանակագրական անտեղութիւններ մանաւանդ, որոց համար կ'ընէ զԲուզանդ այլանդակ, անհեղեղ, եւ պատմութիւնը ծայրէ է ծայր վէպ, առասպել (բո՛ւն): Այս, այսինքն թէ Բուզանդայ պատմութիւնն է բո՛ւն՝ ըստ Մալխասեանցի, կը հասկըցուի Բուզանդայ բուն գրուածէն. եւ յայժմ կը թուի թէ է Մալխասեանցի տեսութեան բոլոր զօրութիւնը: Ըստ մեզ՝ Բուզանդայ բուն գրուածէն ոչ թէ կը հասկըցուի թէ Բուզանդ է վէպ, այլ ընդ հաւառակն կը հասկըցուինա՛մ թէ Բուզանդ է ճշմարտու պատմական, եւ երկորդ, եթէ քաջ միտ դուրի, կը հասկըցուի թէ Բուզանդ, իմա մեր հայերէն Բուզանդն, է երկու գրչէ, մին բուն պատմագիրն Բուզանդ, երկրորդն՝ հայ թարգմանիչն: Այս կէտն ըստ մեզ շատ կարեւոր է զԲուզանդ ճիշդ հասկնալու, կամ անոր ճշդութեան նկատելու:

Գաւը Բուզանդայ անտեղութիւններուն, եւ պիտի յիշեմ ժամանակագրականներն, որ այլանդակագոյններն են ըստ Մալխասեանցի:

Արծրունեաց կոտորածէն, որ մեծ հաւանականութեամբ եղած է ի սկզբն թագաւորութեան Տրդատայ Բ. ի կամ ամբ ինչ յտառջ (340), ազատուած Շաւասայ մանուկն, ըստ Բուզանդայ առ Արշակու որդւով Տրդատայ, սպաննեց դաւով Արշակայ մարդպետը, եւ ունեցաւ որդի Գրեքուժան Արծրունի, որ Արշակայ վերջին տարիներէն սխեւալ ըրաւ այն սոսկալի աւերումներն ի Հայս:

Մալխասանց՝ ժամանակագրական մեծ անտեղութիւն, նա մանաւանդ անհնարութիւն կը տեսնէ այն պատմութեան մէջ: Բայց առանց ժամանակագրական մեծ անտեղութեան կամ անհնարութեան Շաւասայ մանուկն կրնար լինել ի կարողութեան սպաննելու դաւով յորտի զՇաւայ մարդպետն Արշակայ, հարկաւ ոչ բռնեց, ցօտեմարտիկ կուով զիւր ընդ գիրի, այլ ի հեռուստ նետաւ. եւ կրնար ունենալ որդի Գրեքուժան, չափահաս պատանի ի վերջին ամս Արշակայ: Ճշդիւ հաշուելով՝ Տրդատն մինչև Արշակայ վերջին տարիները (340—368) կը գտնենք 27, 28 տարի, բաւական միջոց երկու պատանեաց, Շաւասայ եւ որդւոյ տնոր Մեքուժանայ, կարող լինելոյ ընել ինչ որ կը արուի նոցա. չմոռնաք մանաւանդ որ այն յերկրագա-

1 Տես Գարապաշան, Քննական պատմութիւն, Մասն Գ. էջ 302—341:

բարոյ դարուն պատանկաց վրայ է մեր խօսքը: Կը յիշեցընենք նաեւ որ չենք գիտեր ճշդիւ թէ Շաւապ որ «ստեղծայ» ըսուած է կոտորածին ժամանակ ըստ Հայերէն Բուզանդայ, էր ստուգիւ ստեղծայ թէ 5 կամ 6 տարեկան տղայ. քանի՜ Հայերէն Բուզանդայ ստեղծայ կրնանք ստեղծի փոխանակ 5 կամ 6 տարեկան տղայոյ, զոր, ինչպէս նաեւ զնկեր նորա զմիւս մանուկն Տաճատ Որշտուներ, յանի հորեւ տարին կ'ըսէ Բուզանդ. ահա թիւթեւ փոփոխութիւն մը բաւի՝ ներքին: Հայերէն Բուզանդայ բառերէն չենք կրնար Հնտեցընել թէ այնպէս էին նաեւ յուսարէն Բուզանդայ բառերը: Վերջապէս պարագայի մը թիւթեւ փոփոխութեամբ, այսինքն՝ ստեղծայն առնելով փոխանակ 5 կամ 6ամեայ տղայոյ, որ չէ՛ ինքնին եւ ըստ պատմագրական զգծութեան, աններքին, գէպքը կ'ըլլայ աւելի բանաւոր եւ կը վերնայ ժամանակագրական անստեղծութիւնը, եթէ կայ:

Արդարեւ ժամանակագրական սխալ է զԱրշակ Բ. զնել թագաւորած առ Դերեմհի Պարսիկ եւ առ Վաղեսիւ Յունաց, ուղիղ ժամանակագրութիւնը կը պահանջէ զԱրշակ զնել առ Շապհոյ Բ. եւ առ Կոստանդաւ: Բայց Բուզանդայ այս ժամանակագրական սխալը՝ զոր աններքին կը համարի Մալխասեանց, չէ մեծ ինչ եւ արդարեւ աններքին մինչեւ ընել զնա բոհն. ի մէջ Դերեմհի եւ Շապհոյ Բ.ի կայ 6 տարւոյ, եւ ի մէջ Կոստանդայ եւ Վաղեսի 3 տարւոյ տարբերութիւն: Երկու իրարու յաջորդ թագաւորաց (Դերեմհի եւ Շապհոյ, Կոստանդայ եւ Վաղեսի) ժամանակով իրարու մեծ մտաւորութիւնը սուած է Բուզանդայ ընել այն սխալն. Բուզանդաներչնալ Հեղինակ չէր ինչպէս Մատթէոսն եւ Ղուկաս: Ահա Բուզանդայ այն ժամանակագրական մեծ սխալման պատճառը, ասոր համար միթէ Բուզանդ կ'ըլլայ բովանդակ:

Հիփոթէն Բուզանդայ զՎաղէս ընդ Կոստանդայ կը տեսնուի նաեւ այլուր: Բուզանդայ այս սխալն արդէն ճանչցուած է:

ՉՎաղէս ընդ Կոստանդայ չիփոթելուն արդիւնքն է որ Բուզանդ զձեռնարդութիւն Դերեմհի, զպատգամաւորութիւն նորա առ կայսր եւ զդարձն, ինչպէս նաեւ զարձակումն պատանդին կը թոր զնել առ Վաղեսի, եւ իբրեւ Հակառակորդ այն արհանտ կայսր՝ Կ. յօդէ ոչ սակաւ առասպելներ Գ. գլխուն թեան Ե. գլխոյն առաջին հատածէն ետքը մինչեւ գրեթէ նոյն դպրութեան Ժ.Բ. գլխուն:

՝ Գալաթական, քննակ. պատմ. Գ. էջ 55:

ՉՎաղէս չիփոթելով ընդ Կոստանդայ, (ինչպէս կը չիփոթէ Բուզանդ.) եւ տարով Արշակայ թագաւորել 30 կամ 35 տարի, (ինչպէս կը կարծէ Մալխասեանց թէ կու տայ.) Արշակայ պատմութեան մէջ ինչ ինչ կը խախտի իւր բուն ժամանակէն, բայց ոչ այնչափ մինչեւ ստիպել զմեզ դնել զնա թագաւորած մինչեւ 416 եւ 420, այսինքն 85, 90 տարի:

Ժամանակագրական մեծ անտեղութիւն կը տեսնէ Մալխասեանց ի պատմութեան Պապայ եւ նորա երկու որդւոց, Արշակայ Գ.ի եւ Վաղարշակայ երբ որ նորա, եւ արդարեւ իրաւունք ունի, եթէ Պապայ տարին առնունք այնպէս ինչպէս կ'առնու Մալխասեանց՝ ոչ ստոյգ անխախտ վկայութեան, այլ Բուզանդայ խառնիխառն յիշատակութիւններէն գուշակելով, գլխաւորապէս սա անստոյգ հաշուէն թէ Պապ ծնաւ 354ին: Եթէ Պապ ծնաւ 354ին, որովհետեւ թագաւորած է 368ին կը հետեւի թէ թագաւորած է 14 տարեկան հասակին: Եթէ Պապ ծնաւ է 354ին, որովհետեւ սպանուած է 374ին, կը հետեւի թէ Պապ ապրած է 20 տարի միայն. որովհետեւ նոր որդիք Արշակ եւ Վաղարշակ չէին կրնար ծնալ ըլլալ իրենց հօրը 16երորդ տարիէն (369. 353+16) յառաջ, ապա Արշակ Գ. ծնաւ է 370ին եւ Վաղարշակ 371ին. եւ որովհետեւ թագաւորած են 379ին, (Պապայ մահուան տարին 374 եւ Վաղարշակայ, յաջորդին Պապայ տարիներն՝ 5), ապա Արշակ եւ Վաղարշակ թագաւորած են, առաջինն՝ 8, եւ երկրորդն՝ 9 տարեկան:

Պապայ այս պատմութիւնն բոլոր պարագաներով զորս յիշեցինք՝ է անտեղի ըստ Մալխասեանց, նաեւ ըստ մեզ. բայց անտեղութեան հիմն է այն հաշիւը թէ Պապ ծնաւ 354ին: Ըսինք այն հաշիւը, որ է ենթադրեալ հաշիւ: Բուզանդ կ'ըսէ արդարեւ թէ Պապ էր որդի Գառանձեմայ որ եղեւ կին Արշակայ Եստ սպանման Գնելոյ, բայց չ'ըսեր թէ այս ամուսնութիւնն (Գառանձեմայ ընդ Արշակայ) եղաւ 353ին: Գնելը թէ ճշմարիտ կամ գէթ հաւանական է այն թուականն եւ կրնայ գուշակուիլ պատմութեանն. բայց միթէ կրնայ գուշակուիլ նաեւ պատմութեանն՝ թէ այն ամուսնութեան զիշերը, կամ ոչ շատ անպահան, յղացաւ Պապ եւ ծնաւ յաջորդ տարին 354: Այսպիսով յիշատակութիւն կամ անխախտութիւն չկայ ոչ առ Բուզանդայ եւ ոչ այլուր. այս մեր գիւտն է. որովհետեւ Գառանձեմ եղաւ կին Արշակայ 353ին, ապա զՊապ ծնաւ յաջորդ տարին 354:

Բող Արշակ ամուսնացած ըլլայ օրինաւորապէս 353ին ընդ փառանձեմայ, ով կրնայ ըսել թէ Արշակ այն ամուսնութենէն տարիներ (7, 8 տարի) յառաջ, այսինքն թագաւորին իսկ յառաջ, չէր գիտցած զփառանձեմ, թէպէտ ոչ իրրեւ օրինաւոր կին, եւ թէ Պապ տարիներ (7, 8 տարի) յառաջ չէր ծնած ի փառանձեմայ: Զայս արդէն կ'անկարկէ պատմութիւնն:

Գիտե՛ք թէ Արշակայ Տաւանականապէս, մանաւա՛ռ թէ ստուգիւ, թագաւորութեան սկիզբը Ողիմպի տրուեցաւ նաւ կ'է Յունաց, այսինքն բուն իսկ ի կոստանդուպ: Ասկէ կը տեսնուի, ինչպէս կը դիմէ Հ. Գաթրճեան, թէ Արշակ ամուսնացեալ չէր, ապա թէ ոչ՝ չէր տրուեր նաւ Ողիմպի. բայց փառանձեմ էր վաղուց յարքուստ Արշակայ, Տարկաւ իրրեւ Տարճ, եւ մնաց այնպէս, ինչպէս կը տեսնուի, մինչեւ նախանձելով տուաւ սպաննել զՈղիմպի՝ անզգամ երկիցու մը՝ Հաղորդութեան տեսակին մէջ տաւով խառնել թոյն, պատմութիւն մը որ չէ անհաւանական, նայելով մանաւանդ բարուց փառանձեմայ: Եւ որոյ, չէ ըսուած թէ ինչպէս, բայց ստոյգ է, այն ցօի եւ անզգամ կ'ընէ թողով զԱրշակ, որուն չէր պակսեր Տարճ, գնաց ամուսնացաւ ընդ Գնեղը, երբորդդւոյն Արշակայ, եւ յետ սպանան Գնեղը յԱրշակայ, եղաւ կին Արշակայ, ինչպէս կը տեսնուի, օրինաւոր կին կամ՝ բուն ամուսին: Զհարդ եւ իցէ, նախկին պատմութիւն փառանձեմայ յայտնի կը ցուցնէ Տարճութեան ամէն նշան: Արեւմտայ Տաստատունն անժխտելի վկայութիւն մը չի ստիպեր զմեզ իրրեւ Յայտնութիւն ընդունելու՝ թէ Պապ ծնաւ 354ին. կէտ մը՝ որմէ կախեալ է ընդունիլ կամ չընդունիլ բոլոր այն թուականներն որ կ'ընեն զպատմութիւնն Բուզանդայ այլապէս, անտուգիւ: Զփառանձեմ, ըստ անխորհրդի պատմութեան, զնեղով ի սկզբն Տարճ Արշակայ եւ զՊապ Տարճորդի, անխառնութիւն ըրած չենք ըլլար ոչ միտն եւ ոչ միւսում, եւ ոչ պատմական ճշգրտութեան եւ ոչ իսկ Տաւանականութեան դէմ կը մեղաւնչել, եւ Պապ չի զբոլոր յիրաւան ինեղի՝ իրրեւ անգրանիկ թէ եւ բնական որդի՝ յաջորդ եւ ժառանգ Արշակայ: Չէր անսովոր ինչ Տայ արքայից եւ արքայորդուց այն դարերն, պահել յայտնապէս եւ ոչ գաղտ, իրենց բուն կանանց Տես նաեւ Տարճ, եւ ունեւալ Տարճորդի: Բուզանդ կը պատմէ Տիրանայ փեսային Պապայ Տամար՝ (այս ուրիշ Պապ է) թէ իւր կնոջ Ասարդգիստոյ Տես, որ էր քօլ Տիրանայ, ունէր նաեւ Տարճ, Հացեկացի, Տա-

րօնայ մէկ գիւղէն, որմէ եւ ունեցաւ որդի Արիկ անուն՝:

Պապայ ծնունդն այսպէս յառաջ մղելով, պատմութիւնը կը ըստարեւնէր ոչ թէ կ'այլալուէր, ինչպէս կը կարծէ Գաթրճեանց, եւ Պապայ պատմութիւնը գտնէ շատ կողմանէ Տաստատութիւն, Տանգերճ այսու եւ պատմութիւնն երկու որդուց նորա, զորս կրնանք զնել այս տեսութեամբ աւելի երեց քան որչափ կարծուած է, կը վերնայ նաեւ անոնց պատմութիւնն անտեղութիւնը:

Ի վերջոյ չմոռնանք այն մեծ ժամանակագրական սխալը զոր կ'ընէ Բուզանդ, առ ագիտութեան կամ չլինելով ժամանակակից ըստ Գաթրճեանց, տալով Արշակայ թագաւորել 30, 35 մինչեւ Տաւանդ մը 40 տարի: Ահա բանը Բուզանդայ. «Բուզեցաւ պատերազմ՝ զրգուութեան մարտից Դակասուց ի մէջ թագաւորին Հայոց Արշակայ եւ ի մէջ թագաւորին Պարսից Էւպհրոյ ամս աւելի քան զերեսուն»:¹ «Զերեսուն եւ զորս ամս ետուն պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին Պարսից... յետ այնորիկ թողին զերեսնց արքայն Արշակ»:² «Ապա ժողովեցան մարտիկ ամենայն աշխարհին Հայոց, եւ եկին ամս աւելի քան յերեսուն»:³ «Հայոց ղերեսուն ամս աւելի քան յերեսուն ամս մեզ թագաւորին մէջը Արշակայ, զի ոչ մի ամս մեզ Տանգիստ ոչ եղեւ ի պատերազմ»:⁴

Բուզանդ շրջեր թէ Արշակ թագաւորեց 30, 35, տարի, այլ թէ այնչափ տարի Հայք գրեթէ անգագար պատերազմներ ունեցան Սասանեանց Տես: 30 եւ 35 տարի Հայոց պատերազմ տալը Պարսից գէմ՝ կրնայ առնուիլ նաեւ ստուգիւ իրրեւ պատմական, եթէ Տաւուներ Տրգատայ անհաւանք: Բայց առնուել իրրեւ չափազանցութիւն, խօսքի ձեւ, չորս Տարիւր, Տնեղ Տարիւր Տաւար, միլիոն, փոխանակ մեծ բազմութեան. որոշեալ թիւ փոխանակ անորոշ թուոյ*:

¹ Բուզ. Գ. ԺԺ.:

² Բուզ. Գ. Ի.:

³ Սոք. Գ. Խ.:

⁴ Սոք. Գ. Խ.:

* Հարկ կը տեսնենք — առանց մէկ կամ միւս կողմի մոտեցում — յայտնել մեր ըստ անգամ յայտնել կարծիք թէ «ստուարացուցին, Բուզանդ քիւրքի (Փոխառեալ բառը) կը գործածէ Բուզայր (Սոյնպէս փոխառեալ) բառի միտմտով: Մեր սովորական բացատրութիւն «միմիտաւոր» բառը, զոր կը գործածենք «բազմաթիւ», նշանակութեամբ: Բայց ինչանք սակաւիկ մի միջեւ յոյս մտածողագոյ ժամանակը, եւ ահա կը գտնենք զօրաւոր սակաւցոյց մը մեր կարծեաց: Յունարէն

(caprice) և ստուարացընել թիւեր, մանաւանդ Պարսից զօրութիւնը, երբեմն մինչեւ միլիոն մը եւ աւելի, զորսկը զնէ միշտ յաղթուած ի Հայոց իրեւն. նախանձամական զօրութեամբս : Հայոց պատերազմիկ զօրուն թիւն էր, այսինքն արքունի զօրուն միայն, ընդհանրապէս 30 կամ աւելի 40 հազար. մասնաւոր զօրաբաժիններուն թիւը կրնար ըլլալ 5 կամ 6 հազար, որոց վրայ կրնային գալ Պարսիկը հնգապատիկ կամ տասնապատիկ աւելի զօրութեամբս, այսինքն վայրենի ամբոխիւ, եւ երկրին դժուարութեանը, Հայոց մեծ տեղեկութեանը երկրին եւ ուրիշ գիւրութիւններուն պատճառաւ գրեթէ միշտ յաղթուիլ : Մեր միամիտն բայց ճշմարտախօս փարպեցին քանկցս անգամ կը պատմէ եւ գրեթէ երգմամբ կը հաստատէ թէ քաջն Վահան քանի մը տարի իբր երկու կամ երեք հարիւր, երբեմն աւելի նուազ Հայ զինուորներով, ափաւ կը եւ օգնական ունենալով իրեն համարական երեք եղբայրներ, դէմ դրաւ հինգ վեց հազար պարսիկ զինուորներու : Մենք կը հաստատենք փարպեցւոյն : Միթէ չէնք հաւատար յոյն եւ հունացիք մեծ պատմիչներու, հին Յունաց եւ Հռոմայեցոց՝ Աղեքսանդրի, զեսարու, Պոմպէի համար թէ համեմատութեամբ որչափ սակաւաթիւ զօրք տասնապատիկ աւելի մեծ բանակներու յաղթեցին, մինչեւ նուաճել բոլոր աշխարհը :

Մերոճանայ համար կ'ըսէ Բուզանդ թէ 17 անգամ եկաւ Հայոց վրայ, եւ ամէն անգամուն « միաձի ճողոպրեալ մարեր » : Բուզանդ կը զիւն մի առ մի այն մանր տարաւանաց զօրապետներուն անունները. Գումանդ Շապուհ, Դեհման նահապետ, Սուրեն պահլաւ, Վսեմական, Ջիհ նուիրապետ, Սուրեն պարսիկ, Ալանայրդան պահլաւ, այլովքն հանգերէ, ուստի չի թուիր բոլորովին անհաւանական թէ եղած

են այնպիսի արշաւանք, որոց պարագաներն անծանօթ են մեզ : Դեռնք թէ այն պատմութեան մէջ եւս կայ աւելաբանութիւն. բայց միթէ կրնանք անու ընել զԲուզանդ վիպասան, հաւատակ այնոր մեծամեծ առաւելութիւններուն իրեւն ճշմարիտ պատմիչ, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորեւ :

Հայ բանասէրք տեսնելով թէ պատմութիւնն Բուզանդայ գալով մինչեւ ի թագաւորութիւնն երկուց թագաւորաց բաժանաւորաց, Արշակայ Գ. եւ խորովու Գ., կը դադրի, հետեւցուցին թէ Բուզանդ հասցընելով իւր պատմութիւնը մինչեւ ի սկիզբն բաժանման հարստութեանն Արշակունեաց՝ մեռած է : Մալխասեանց որ չուզեր զԲուզանդ մեռած ճանչնալ, քանզի կը համարի զնա երեւակայեալ անձն եւ ոչ իրօք հեղինակ այն պատմութեան, կ'ըսէ թէ Հայ գիտնոց այն հետեւութիւնը չէ ուղիղ (տրամաբանական), քանզի գրքի մը դադարիլէն չի հետեւիր թէ անոր հեղինակը մեռած է, եւ Բուզանդայ պատմութեան այն ինչ ժամանակ դադրելուն պատճառը, կ'ըսէ, ոչ թէ անոր մահն է, այլ վառն զի կանխաւ որոշուած էր դադրեցնել այն ժամանակ. եւ զայս հաստատելու համար կը բերէ ի Բուզանդայ սա խօսքը. « ժամանակագիր արարեալ ի թագաւորութենէն խորովու որդւոյ Տրդատայ մինչեւ ի միւս վերջին ժամանակն վաղթարեւոյ թագաւորացն Հայոց, եւ ի քահանայապետութենէն Վրթանայ որդւոյ Գրգորի առաջնոյ քահանայապետի մինչեւ ցայնսոսիկ ի վերջինս » որք կային գլխաւորք եպիսկոպոսը Հայոց, որպէս թէ հեղինակն (Բուզանդ) ըսած է թէ խորովու Բ. ի թագաւորութենէն մինչեւ Հայ թագաւորաց վաղթարեւոյն ժամանակը, եւ Վրթանայ քահանայապետութենէն մինչեւ (Վաստարի ցեղէն) նստալով թիկնոսաց վերջիններս պիտի բերեմք պատմութիւնս : Նախ սխալ տրամաբանութիւնն չէ Հայ գիտնոց հետեւութիւնը Բուզանդայ համար, գրքի մը յանկարծ այս ինչ ժամանակ լուին ու դադարիլը, ընդհանրապէս կը հետեւի թէ այն դադարման գտնէ գլխաւոր պատճառ եղած է հեղինակին մահը (մանաւանդ. եթէ մեռեալ կարծուածն էր ճիշդ եւ գործունեայ անձն) : Եթէ այլուստ չենք գիտեր ստուգիւ թէ հեղինակն այն ժամանակէն ետքը եւս ապրած է : Մալխասեանց օրինակը բերէ թէ փարպեցին եւս մինչեւ Վահան բերելով իւր պատմութիւնը՝ կը դադրեցնէ. բայց ասիւ չենք կրնար հետեւցընել թէ փարպեցին Վահանայ ժամանակ մեռաւ,

մտցած կը նշանակէ թ ի յ. ի, 10000. բայց Պլուտարքոս, Տիմոկոնի համար կը գործածէ տա՛ն մտցածօճ տօտօ՛ւ « եւթն բիւրք զօրաց » բայց ոչ 70000 հազար նշանակութիւնս, այլ « անթիւ ու անհամար բազմութիւն » ըսելու իմաստով : Տրք Եւրիպիդէս (ի Փրոնիկ. տես էջ 837) կ'ըսէ մտցածօճ ֆործօն, մէկուն իսկ մտքն չ'անցնիր ուսողական մշտութեամբ 10000 քաջիք (քաջք արանց) իմանալ, այլ « բազմութիւն », մը. զոր աւելի կը մասնաւորը Պլատոն (L'egg, էջ 804 E) մտցածօճ ֆործօնի քա՛ն յորտօն « բիրուարո անթի իւ կանայր » : Դարձեալ մտադրութեան կէտ է իւ. մտցուս եւ մտցուս բառերը. առաջինը կը նշանակէ « տուտը հազարներ », « բիր », իսկ երկրորդը « շատ բազմութիւն » (très-nombreux, d'un nombre illimité) : — Մասնաւորք մը ոճը միշտ նայելին է իւր ընտրութեան, տեսակի տնի, ուստի եւ այսպիսի շափազանք « ստուարացուցիչ » բառերու գործածութիւնն զգէպը — մէկն չի փոխեր : խՄԲ. :

այսինքն անոր մարզպանութեան սկիզբը: Նշնակէս խորհնացին բերելով իւր պատմութիւնը մինչեւ Արշակունեաց Տարատմութեան վերջը, եւ մինչեւ Սահակեան եւ Մեհրապայ մահը, կը դադրի: Միմէ ասկէ կրնանք հետեցընել թէ խորհնացին մեռաւ այն ժամանակ, քարպիցեցն Տամար չենք գիտեր: Թերեւս մեռաւ այն ժամանակ, եւ այս պատճառաւ դադրած է գործը. իսկ խորհնացեցն Տամար կը լռենք, քանզի մեզի Տամար առեղծուած է անոր ոչ միայն պատմութիւնը (գիրքը), այլ եւ անձը: Ծերբունդն Բուզանդայ Տամար կրնանք ըսել մեծ հաւանականութեամբ թէ մեռաւ այն ժամանակ:

Իսկ այն վկայութիւնը կամ խօսքը զոր կը բերէ Մայխսեանց, «ժամանակագիր արարեալ» եւն, ոչ թէ հեղինակին, Բուզանդայ, է, այլ թարգմանչին, գիրքը կարգի գնողին, եւ ոչ թէ կը ցուցնէ կանխաւ որոշում, այլ է պատմութիւն կամ ծանուցում: Թարգմանիչն խոստաբանութեան կամ ներածութեան մէջ գրքին նիւթը Տամարօտիկէն ետքը՝ կ'ըսէ նաեւ իբրեւ պատմութիւն թէ իւր կամ երբ դադրած է, կամ, կ'ըսէ թէ ուստի կը սկսի գիրքը եւ իւր կը Տամար:

Հաս եւ բաւական կը Տամարիք ինչ որ ըսինք ցարդ իբրեւ դիտողութիւն Մայխսեանցի վճռող դէմ՝ թէ պատմութիւնն Բուզանդայ է լոկ բռնաւ. որ ըսել է սուտ, լի ժամանակագրաւ եւ այլաբանի սխալներով. աւելորդ է աւելի երկարել: Մայխսեանցը շատ բաներ կ'ըսէ Բուզանդայ Տամար նաեւ պատմական մասին. զորօրինակ թէ անոր մէջ կան անհիմն պատմութիւններ որ մեկնութիւն չեն ընդունել: Թուերու եւ ուրիշ պարագաներու չափաբանցութիւններ, տիմարութիւններ, ծաղրելի գիպուածներ իբրեւ օտոյգ պատմութեան: Ասոնք արդարեւ մեծամեծ թերութիւններ են Բուզանդայ, արդիւնք սպիտակութեան եւ իրրեւ ռամբի պատմիչի դիւրահաւանութեանն, երբեմն նաեւ չափաբանցեալներու: Հայերէն մատենագրութեան հմուտ ամէն Հայ գիտէ գրուածքը այսպիսի. բայց գիտէ նաեւ թէ այն մատենագրական կամ պատմագրական թերութիւնք չեն վնասեր անոր վաւերականութեանն իբրեւ ժամանակակից ընտանի պատմիչ, եւ յայն սակա չի կրնար ըստիլ թէ Բուզանդ է վկայասան (romancier), Մենք՝ եւ մեզի հետ կարծենք շատ հայ գիտուններ, ամենին պէտք չունինք համոզուելու թէ Բուզանդայ պատմութիւնն չէ բռնաւ, այլ է ստոյգ պատմութիւն գրեալ ի ժամանակակից առ ժամանակակից:

Խոստաբանութեան հեղինակն Տամարօտիւ գծելով Բուզանդայ պատմութեան նիւթը, չի տար թող տարակուսելու թէ է այն պարտաւորեալ բառին բուն նշանակութեամբ: ԶԲուզանդ հմուտ եւ անշատ ընթերցողն ինքնին կը տեսնէ ի նմա ճշմարտ պատմութեան, եւ առանձին ազգային պատմութեան գրոյմ. ազգին ներքին կացութեան վերաբերեալ մանր յիշատակութիւններ որ գիտենք թէ պատմութիւն են, ինչպէս Բուզանդեան ոճով պատմած: Միմէ վէպ կրնայ ըստիլ կամ բռնաւ, եւ ուրիշ ոչ պատմական աղբիւրներէ առնուած կարգաւոր յօդներու՝ եւ ոչ մանաւանդ օրինակ որ պատմութիւն, ինչ որ Բուզանդ կը պատմէ այնպէս մանր ներքին մէքերու, նախարարաց իրարու հետ կամ տիրող ցեղին հետ կռիւներուն, վարանջութեան, խնամութեան, ամուսնութեան, ծանապարհորդութեանց, դեսպանութեանց, պատերազմներու, յաղթութեանց, դաշնաց, մատուցութեանց, ամբողջ ցեղերու բարձման, պատուահասի եւ վարձատրութեան վրայ: Լուսաւորչին այն դարուն մէջ ապրող որդւոց եւ թոռանց, Արիտակեսի, Վրթանեսի, Գուսան, Գրիգորիսի եւ Ներսիսի բարեկարգութեանց, ժամանակակից թագաւորաց՝ Խոսրովու, Տիրանայ, Արշակայ, Պապայ հետ անոնց գործերուն, համաձայնութեան, գգնութեան եւ սպանման վրայ: Պատմութիւն մը որ վեց դարութեամբ կը բերէ խիտ առ խիտ իրողութիւններ, որ ոչ միայն իբրեւ պատմութիւն սկիզբէն մինչեւ վերջն իրարու հետ աղիտղեղեալ են, այլ եւ յայտնի կը ցուցնեն ներքին եւ սերտ յարաբերութիւն երկու դրացի մեծ ազգաց, Յունաց եւ Պարսից՝ թէ իրարու եւ թէ Հայոց նկատմամբ, այնպիսի պարագաներու լիութեամբ՝ որ յայտնապէս արգիւնք են բնական եւ քաղաքական դիպաց եւ ոչ վկայական (բռնական) յօդներու: Բուզանդայ պատմութեան ժամանակակից եւ արտաքին հեղինակաց հետ դժուշիւ միութիւնը՝ միւս եւս յայտնի եւ լուսաւոր ապացոյց է թէ Բուզանդ չէ եւ չի կրնար ըլլալ վէպ, այլ է ստոյգ պատմութիւն: Յիշենք միայն Հուսիկեցի ծանր եւ լուրջ պատմիչն Ամմիանոս: Բուզանդ առանց լինելը ծանոթ պատմութեան Ամմիանոս որ օտար չի նմա լեզուաւ եւ երկրաւ, շատ պատմական դիպաց, եւ յանուանէ Պապայ սպանման պատմութեան մէջ այնպէս համաձայն կ'ընթաւայ Ամմիանոս հետ, որ լուսոյ պէս պայծառ կը տեսնուի թէ է ժամանակակից, եւ այն միարանութիւնն է ժամանակակից թերեւ եւ ոչ այլ

պատճառէ (Բուզանդայ Ամիրանու հետ կից ըն-
ծանալուն իրր պայացոյց տես Հ. Գաթրճեան,
Տիեզերական պատմութիւն,¹ Հատոր Բ, էջ
490—515, կոչումներն ի ծանօթութեան)

Ար փակներ մեր յօգուածն իրրեւ պա-
տասխան Մալխասեանցի երկայն երկայն յօ-
գուածներուն,² թողով Հմուտ եւ անաչառ Հայ
գիտնոց գատել մեր տկար տեսութիւնն՝ այս
ըստ մեզ մեր ազգային պատմութեան շատ կա-
րեւոր ինդիւիյն վրայ:

Ա. Մ. ԳԱՐՍԻԱՆԵԱՆ

ԿԵՆՍՍՈՐԱԿԱՆ

ՍՏԵՓԵՆՈՍ ԲԻԺՈՎ ՅՈՎԸՄԻՏԵՆ ՄԵՆՈՒԿԵՆՍ

Հնդկաստանի Հայ գաղմականութիւնը,
որ տոհմային Պատմութեան մէջ ունի այնչափ
նուիրական եւ պանծալի յիշատակներ. Հնդկաս-
տանի Հայ գաղմականութիւնը, որ Հայ լրա-
գրութիւնը ծնաւ, ազգային տպագրութիւնն
ուռճացուց եւ նախին Հայ բժշկութեան հիւսեց
անխնայամ պատկերներ, այլ եւս լուս եւ գթախա-
տաբար բորբոքվին գաղթած իւր անցեալ վառ
ոգիւտութիւնէն, կը լսենք թէ կը տածէ զար-
դիս իւր մէջ խումբ մը Հայ բժիշկներ, որք իրենց
օրինակելի յառաջագիտութեամբ եւ բարձր
գիշերով, ոչ նուազ մեծ փառք են իրեն, ոչ
նուազ մեծ պատիւ:

Թէեւ նպատակս էր հետազօտել առ այժմ
միայն մեր Հին բժիշկները, այսինքն անոնք՝ որ
նախին ժամանակներէն սկսեալ մինչեւ դարուս
կեսը վկայուած են ո՛ր եւ բժշկական Համա-
լսարանէ կամ վարժարանէ, սակայն բերկրու-
թեամբ սրտի կը սկսիմ ծանօթացնել մերայ-
նոց Հնդկաստանի արդի Հայ բժիշկներն ալ, որ-
պէս զի գոնէ բժշկականապէս յարաբերութեան
հետ ըլլամք մեր Հնդկաբնակ արեւնակիցներուն
հետ, որք հուպ ընդ հուպ բորբոքվին մուսցու-
թեան վնճը պիտի գտնուիմք, ի՞նչ նոր Թա-
ղիսպեանց մը չերթայ անոնց սրտին թմրած
թելերը շարժել:

Հնդկահայ արդի Հայ բժիշկներուն գըւ-
խարներէն է բժիշկ Ստեփանոս Յովսէփեան
Մանուկեանց, զոր պատիւ կ'ունենամ ծանաչել
այսօր (թէեւ ի հեռուստ), շնորհիւ. Կալկաթա-

բնակ Հայ վաճառական, Պ. Սինեքերիմ Հայ-
կազունի անձնանուէր բարեկամս յղած տեղե-
կութիւններուն:

Ստեփանոս բժիշկ Մանուկեանց, կ'երեւի
լինել այն հաղուագիտ Հայերէն, որ հետաւոր
երկրի մէջ, օտար աստղերու տակ, ոչ միայն չեն
մոռցած իրենց ազգութիւնը, այլ տոհմասիրա-
կան գովելի նախանձախնդրութեամբ կը նկրտին
ընել ինչ որ կ'ունեն Հայ անուան պատիւ, Հայ
անուան պարծանք ըլլալու:

Բնիկ Հնդկահայ, ծնած է նա Կալկաթայի
մէջ 1840 թուին Ապրիլի 5ին:

Իւր Հայրն էր՝ Պարսկաստանի Շիրազ քա-
ղաքէն, Յովսէփ Մանուկեան, որ դարուս սկիզբ-
ները կը գաղմէ Կալկաթա. կ'ամուսնանայ տե-
ղացի Հայ օրիորդի մը հետ. կ'ըլլայ Հայր երեք
ղաւակի, եւ քառորդ դար մը չանցած, հնդկա-
բնակ հայութեան մէջ կ'ունենայ կարեւոր դիրք
մը: Նախապէս անշուն վիճակի տէր, բայց ի բնէ
ուշիմ եւ ճարտարիմաց, իւր անխնայ աշխատա-
սիրութեան եւ եղական ինքնօգնութեան շնոր-
հիւ. ոչ միայն կ'ըլլայ երեսելի վաճառական,
այլ եւ մին այն նշանաւոր Հայ նաւապետներէն,
որք դարուս առաջին կէսին Հնդկական ամայի
ծովերն շրջելով, հնդկահայ նաւարկութեան
եւ հնդկահայ վաճառականութեան համար
տարածեցին ծագաց ի ծագ աշխարհի: Մեծարժեք
Թաղիսպեանց իւր Վարձատէր ներուս մէջ նշա-
նակած է արգէն անոր անունը³, որ Կալկաթայի
մէջ ալ Կոպուս Մանուկ յորդորմամբ հանրա-
ծանօթ էր, այսպէս կը գրէ Պ. Ս. Հայկազունի:

1836ին Կապտան Մանուկ Բանդուկի մէջ
իրեն համար շինել կու տայ 200 թւոն կարո-
ղութեամբ գեղեցիկ առագաստանաւ մը, որ այն
ատեններն առաջին կարգի նաւ մը կը համա-
բուի. նաւը կը կոչէ «Նշխաթէ»՝ յանուն իւր
անդրանիկ զստեր, որ այժմ տակաւին կ'ապրի
եղեր Կալկաթայի մէջ:

Իւր Նշխաթէիով Կապտան Մանուկ աշ-
խարհիս չորս կողմը ճամբորդներ կը սկսի փո-
խադրել. եւ կը տանի թէ իւր եւ թէ ուրիշնե-
րուն վաճառելի ապրանքները, վաճառականը մի-
անգամայն եւ նաւապարս անձամբ ինքն ըլլալով.
Ինչ մեծ կարողութեան եւ օրպիսի ճարպակի
գործունէութեան տէր մարդ էր նա ուրեմն⁴:

¹ Ձեւ «Վարձատէր, Կալկաթայի, Հատոր Դ. Թ. Թ. 83,
1847 Մարտ 27, էջ 97—98:

² «Մէլ»-ը, Կալկաթայի 1847 Մարտ 27, Թ. Թ. 83,
էջ 97—98:

³ Թաղէստ յո. Ապետում անդրեանէն թարգմա-
նելով Օւլըքը Գուլստիմայ «Փոխնուլըն Վէկիմիլայ»
(տպ. ի Կալկաթա 1848) կը նուիրէ «Ի յիշատակ Յով-

⁴ Հանդէս Ամբոստ 1896 Փետր., Մարտ, Ապրիլ: